

1655 TARİHLİ KÜÇÜK BİR ATASÖZÜ DERLEMESİ: PROVERBIA QUAEDAM ARABICA, PERSICA, & TURCICA'DAKİ TÜRK ATASÖZLERİ

Oğuzhan DURMUŞ

Türkiye Türkçesine ait atasözlerinin “atasözü yazıcılığı” (İng. Paremiography) çerçevesinde bakıldığında oldukça eskiye dayanan bir geçmiş olduğu bilinmektedir. Türkiye Türklerinin atasözlerini ihtiva eden ve atasözü yazıcılığı açısından karşımıza çıkan ilk eser olarak Velet Çelebi tarafından *Atalar Sözü* adıyla yayıma hazırlanan 1480 tarihli derlemeyi görmekteyiz. Derleyicisi belli olmayan bu yazma, Türkiye Türkçesine ait atasözü derlemelerinin eldeki en eski örneği olarak kabul edilmektedir. Bu derlemeyi takiben yazma ya da basma olarak çok sayıda irili ufaklı atasözü derlemesinin mevcut olduğu bilinmektedir.¹

Bizde modern anlamda atasözü yazımına dönük eserler, Tanzimat sonrasında gün yüzü görmüştür. Şinasi ve Ahmet Vefik Paşa'nın başını çektiği bu çalışmalar, Türkiye Türkçesi atasözü yazıcılığı açısından son derece önemlidir. Bu noktada eserlerin ortaya çıkış zamanı, devrin şartları ve atasözü yazıcılarının kişilikleri bir arada düşünüldüğünde bu çalışmaların; her ne kadar bu derlemelerin ilham kaynağının Batı'da yapılan çalışmalar olduğu bilirse de- Türk atasözleri çerçevesinde Türk halk kültürünü ortaya koymak gibi amaca sahip oldukları da açıktır. Rönesans ve Reform gibi fikir hareketleri çerçevesinde Avrupa'da halkların kültürlerine karşı bir ilgi uyanmış, atasözleri de bu ilginin bir yansıması olarak derlemelere konu olmuştur. Türklerin bölgede yayılışıyla ortaya çıkan akademik ilgi bir yana, Türk atasözleri de bu akımdan nasibini almıştır. Örneğin Türkoloji alanında daha ziyade *Institutionum Linguae Turcicae Libri Quatuor* adlı grameri ile bilinen Megiser'in eserleri arasında “atasözü bilimi” açısından son derece önemli bir derlemesi de mevcuttur. Literatürde *Paroemiologia Polyglottos* adıyla bilinen

1 bk. Ceyhan, 2011.

bu eser, çeşitli Avrupa ve Asya halklarının atasözlerini “tematik” bir tasnif içerisinde sıralamaktadır. Çok dilli sözlük olma özelliği taşıyan bu çalışma, ilk kez 1592 yılında Graz’da, daha sonra 1605 ve 1606 yılında genişletilmiş bir şekilde Leipzig’de basılmıştır. *Pareoemiologia Polyglottos*’un 1592 yılındaki ilk baskısında değilse bile 1605 ve 1606 yıllarındaki sonraki baskılarında Alman, İtalyan, Belçika, Sloven, İspanyol, İbrani gibi diğer halklarla birlikte Türk atasözleri de yer almaktadır. Eserde toplam olarak 99 Türk atasözü mevcuttur. Bunların bir kısmı Megiser’in 1612 yılında yayımladığı gramerde tekrar yer almaktadır. Eser, bu şekliyle Türkiye Türkçesinin basılı ilk atasözlerini içermesiyle tarihi bakımdan son derece değerlidir (Durmuş, 2017).

Yukarıda yapılan açıklamalar çerçevesinde Türk atasözü yazıcılığını birbirinden ayrı iki farklı gelişim çizgisi içerisinde değerlendirmek mümkündür. Bunlardan ilki, *Velet Çelebi* tarafından yayıma hazırlanan 1480 tarihli yazma ile başlayıp zaman içinde çeşitli biçimlere sahip olarak günümüzde de devam eden *yerli atasözü yazıcılığı* (İzbudak, 1936); diğeri ise *Megiser*’in 1605 yılında *Pareoemiologia Polyglottos* adlı eseriyle başlayan *yabancı atasözü yazıcılığı* çizgileridir.

Yabancı atasözü yazıcılığı çizgisi, tahmin edildiğinin aksine oldukça zengin malzemeye sahiptir. Daha çok gramer eserlerinde yer alan atasözlerinin oluşturduğu malzeme, genel bir bakış açısıyla Plaskowicka-Rymkiewicz tarafından 1965 yılında değerlendirilmiştir. Burada verilen eserlerin bir kısmı çeşitli araştırmacılarca ele alınmıştır. Örneğin Türkçenin Avrupada yayımlanan ilk gramerinde yer alan atasözleri önce Dilâçar tarafından kısmen (1971, ss. 207–208), daha sonra ise H. Stein tarafından tamamen yayımlanmıştır (Stein, 1984 / 2000). Bu alanda yapılan çok sayıda çalışma mevcutsa da geçtiğimiz birkaç yıl içinde yapılan yayımlardan bahsetmek istiyoruz. Thomas Vaughan’ın 1709 tarihli gramerinde bulunan 53 atasözü Siemieniec-Gołaś tarafından ele alınmıştır (2010). Franz Dombay’ın derlediği 440 atasözü ise Mehmet Uğur Ekinci tarafından yayıma hazırlanmıştır. Yapılan çalışmalarla Preindl’in gramerinde yer alan 38 (Yılmaz ve Demirci, 2016); Wahrmond’un gramerinde mevcut 100 atasözü gün yüzüne çıkmıştır (Bekar, 2017). Yukarıda anılan Megiser’in hazırladığı 1605 tarihli derlemede yer alan 99 atasözü, tarafımızca metin tespiti yapılarak yayımlanmıştır (Durmuş, 2017).

Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi Türkiye Türkçesine ait çok sayıda atasözü derlemesinin, kitabının vb. künyeleri bilinse de zaman zaman mevcut bibliyografılarda adı geç(e)meyen bir takım eserlere de tesadüf edebiliyoruz.

***Proverbia Quaedam Arabica, Persica, & Turcica*'daki Türkçe Atasözleri**

Bu yazıda ele alınan eser de gerek Türkiye'de (Albayrak, 2009; Oy, 1972) gerekse dünyada atasözü bilimi literatüründe adı bilinmeyen bir kitaptır (Mieder, 2009). Latince olarak *Proverbia quaedam Arabica, Persica, & Turcica: In Gratiam Praedictarum Linguarum Cultorum Edita* adını taşıyan eser, 1655 tarihinde Witteberg'de basılmıştır. Kitabın yazarı olarak Johannes Hrabskius'un adı geçmektedir. 'Bazı Arap, Fars ve Türk Atasözleri' şeklinde Türkçeye çevirebileceğimiz başlığından ve toplam 16 sayfadan oluşan hacminden de anlaşılacağı üzere kitapta fazla sayıda atasözü yoktur. Yine başlıktan anlaşıldığı üzere bu kitapçıkta sadece Türk atasözleri de yoktur. 8 Arap, 10 Fars ve 10 Türk olmak üzere toplam 28 atasözü mevcuttur. Nicelik açısından çok büyük bir değeri olmasa da salt atasözlerini konu edinmiş bir eser olması bakımından bu alandaki ilklerden sayılır. Dolayısıyla çok fazla atasözü içermediğinden paremiyografi yönüyle değilse de paremiyoloji açısından oldukça önemlidir.

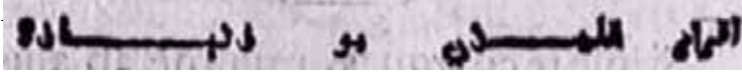
Proverbia quaedam Arabica, Persica, & Turcica'nın yazarı olan Johannes Hrabskius hakkında çok fazla bir malumatımız yoktur. Yalnızca *Encyclopaedia Judaica*'da Hristiyan İbranistler sıralanırken yazarın da adı geçmektedir² (Berenbaum ve Skolnik, 2007, s. 530). Burada yazarın Macar kökenli bir Kalvinist olduğu belirtilmektedir. 1625-1678 yılları arasında yaşayan bu şahsın asıl adı ise János Hrabski'dir. József Szinnyi tarafından hazırlanarak 1891-1914 yılları arasında yayımlanan 14 ciltlik Macar yazarları ve eserlerini konu edinen *Magyar Írók Élete És Munkái* başlıklı ansiklopedinin 1896 yılında çıkan IV. cildinde, yazar hakkında oldukça kısa sayılabilecek bir bilgi bulunmaktadır. Radván'da doğan Hrabski'nin 1649 yılında Wittenberg Üniversitesinden mezun olduktan sonra Leipzig Edebiyat Topluluğuna üye olarak seçildiği ve burada İncil'i İbraniceye çevirmekte görev aldığı bildirilmektedir. Daha sonra ülkesine dönen Hrabski'nin burada bir lisede müdürlük yaparken muhtemelen zehirlenerek öldürüldüğü bildirilmektedir.³

Eserde yer alan 10 Türk atasözü, Osmanlı-Arap harfleriyle yazılarak altlarında Latince tercümeleriyle birlikte verilmiştir. Diğer bir ifadeyle bu metinde atasözleri Latin alfabesiyle yazılmamıştır. Dolayısıyla eser, Türkoloji çalışmalarında kullanılan terimle bir *transkripsiyon metni* değildir.

2 Bilindiği gibi Yahudilerin kitabı Hristiyanlarca da kutsal kabul edilmektedir. Hristiyanlar, kendi kitaplarına "Ahd-i Cedid" derken, Yahudilerin kitabına ise "Ahd-i Atik" adını vermişlerdir. Asıl metni İbranice olan Ahd-i Atik'in üzerine çalışma yapan ve bu sahada mütehasis olan pek çok Hristiyan din adamı mevcuttur. bk. Harman, 1988.

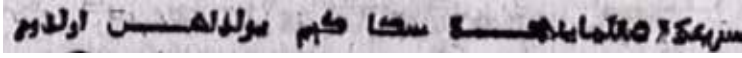
3 <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/h/h08908.htm>

Aşağıda, eserde yer alan atasözleri özgün sırasında ve eserde yer aldığı biçimiyle verilmiş, altında yazıçevrimi yapılarak eserde yer aldığı şekliyle Latince çevirisi eğik çizgiler arasında dizilmiştir. Eserdeki atasözleri kendisinden önce yayımlanmış olan Megiser'in grameri ve atasözü derlemesiyle birlikte İzbudak (İzbudak, 1936), Boratav (Boratav, 1954) ve Gallota (Gallotta, 1980) tarafından yapılan neşirlerde yer alan atasözleri ile karşılaştırılmıştır. Karşılaştırmalarda Megiser'in iki eserindeki atasözlerinin Stein ve Durmuş tarafından yapılan neşirleri ve bu neşirlerdeki numaralandırma esas alınmıştır: HS = (Stein, 1984), OD = (Durmuş, 2017). Megiser'in eserleriyle karşılaştırmada, takip eden satırda orijinal biçimiyle verilerek yine eğik çizgiler arasında, varsa Latince biçimleri gösterilmiştir.

1. *İkrâr kalmadı bu dünyâda. /Fides non manfit in hoc mundo./*

[Ikhrar Kalmadı bu dumade. /Fede non è rimasta in questo mondo. Nusquam tuta fides./ HS 74]

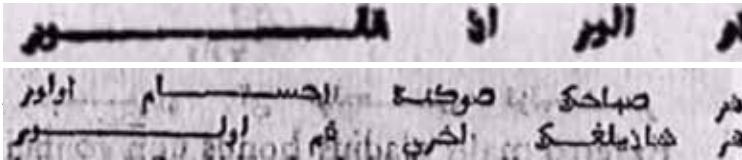
2. *Sırrını şaklamayınca şaşa kim yoldaş olur. /Quoniam arcana tua non cuftodis, quis tibi focus erit?/*

[Sierinung sacklamainge fanga khim joldafch olur. / Se tu non celi i tuoi secreti, chi ti farà compagno? / OD 80, Sierinung sacklamainge sanga khim joldasch olur. /Poiche tu non celi i tuoi secreti, chi ti sarà compagno?/ HS 185, Sierinum saklamainge ioldass olmass. AG 136]

3. *Yaramaz demirden ey(i) kılıç olmaz. /Exferro malo gladius bonus non conficitur./*

[Ey Khilitsch jaramas demirden olmos. HS 65, Ey klig iaramass demirden olmas. AG 47]

5. *Her şabâhın şonı aḥşam olur, her şâzılığın âhiri ğam olur.* /Auroræ finis vesp̄era est, Lætitiæ extremum triftitia est./

رمانی اویمه ک ک ر ک

6. *Zamāni uymak gerek.* /Serviendum est tempori./

[Semani vimak gerekkh. / Seruiendum est tempori./ OD 98, Semeni vimak gerekkh. / Serviendum est tempori/ HS 68]

کهن سپهر یار استهن یار سپهر فلستهن

7. *‘Ayıbsız yār isteyen yārsız kalur.* /Sine crimine foctum volens, fine focio manet./

[Ayıpsuz yar isteyen yarsuz kalur. Vİ 90, Aepsus jar istejen jarsus Khalur. HS 58, Epusiar isteien iarsus kalur. AG 48]

آدم اون دوقوز دون

8. *Adam on doḳuzu don.* /Vir decem, veftim novem funt./

[Adem on docufi don. OD 3, Adem on, docusi don. HS 113, Adam on, dokussi don. AG 8]

جوى يلمين جوقس ايليم جوقس
كهن جوقس جوقس

9. *Çok yaşayan çok bilmez, çok gezen çok bilür.* /Qui ætate grandis est, multa non novit; qvi multumperegrinatus est, multa novit./

قهدون صخرة هـ ازل دور

10. *Ḳıştan soḡra bahār olur.* /Hiemem ver fequitur./

[Khüfch danfora bahar olur. /Ver hyemem fequitut./ OD 60, Khusch dansora bahar olur. /Ver hyemem fequitur./ HS 133]

Sonuç

Proverbia quaedam Arabica, Persica, & Turcica’daki verileri kendinden daha önceki döneme ait atasözleri ile karşılaştırmayı şu şekilde tablolaştırabiliriz:

Sıra	Vİ	PNB	OD	HS	AG	Sıra	Vİ	PNB	OD	HS	AG
1	-	-	-	+	-	6	-	-	+	+	-
2	-	-	+	+	+	7	+	-	-	+	+
3	-	-	-	+	+	8	-	-	+	+	+
4	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-	-
5	-	-	-	-	-	10	-	-	+	+	-

Yukarıda yapılan karşılaştırma sonucunda Hrabskius tarafından verilen on atasözünün yedisinin Megiser'in gramerinde, dördünün ise hem gramerinde hem de atasözü derlemesinde mevcut olduğu görülmektedir. Boratav neşriyle hiçbir atasözü ortaklık göstermezken İzbudak'ın verdikleriyle sadece bir atasözü ortaktır. Buna karşın Gallota'nın neşrindeki dört atasözü bu derlemede de yer almaktadır. Bu durumda 4., 5. ve 9. sıradaki atasözlerinin önceki derlemelerde yer almaması bakımından paremiyolojik olarak ilk kez tanıklandığı anlaşılmaktadır. İleride yapılacak araştırmalarla bu atasözleri daha önceki tarihlere ait derlemelerde mevcut bulunsa bile tarihlendirme bakımından bu on sözün kayıt altında bulunuyor olması dahi kendi başına oldukça önemlidir.

Hrabski'nin derlemesinde esas olarak Megiser'den istifade ettiği anlaşıl- sa da Megiser'de bulunmayan üç atasözü ile yine Megiser'de atasözü olarak Latincesi mevcut olmayanların çevirileri bakımından, kendi devri açısından, takdire şayan bir katkı sağlamıştır. Öyle anlaşılıyor ki Hrabski, Türkçeye pek de uzak değildir. Zira kendisinin mensubu olduğu Macarlar, yaşadığı dönem itibarıyla Osmanlılar ile organik ya da inorganik bir şekilde sürekli ilişki içerisindeydiler. Bu durumda, her ne kadar Megiser'den istifade etse de kendisinin gerek Latince çeviri gerekse üç atasözünün kaydı bakımından Türkçeye vukufunun olduğunu söyleyebiliriz.

Türkiye Türkçesinin çeşitli boyutlarda ve biçimlerde görülen atasözü derlemelerinin ne zaman, nerede karşımıza çıkacağı bir sürpriz olmaktan sıyrılarak örfümüzün ve dilimizin kalıp ipuçları olması sebebiyle Türkoloji çalışmalarımızın ivedilikle eğilmesi gereken konuların başında Türk paremiyolojisi gelmektedir.

Kaynakça

- ALBAYRAK, N. (2009), *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- BEKAR, B. (2017), “Wahrmund’un Praktische Handbuch Der Osmanisch-Türkischen Sprache Adlı Eserindeki Türk Atasözleri”, *RumeliDE-Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2017(9), 1-14.
- BERENBAUM, M. - SKOLNIK, F. (Ed.). (2007), “Hebraists, Christian”, *Encyclopaedia Judaica*. Detroit: Macmillan Reference.
- BORATAV, P. N. (1954) “Quatre-vingt quatorze proverbes turcs du XVe siècle, restés inédits”, *Oriens*, 7(2), 223-249.
- CEYHAN, Â. (2011), “Bazı Yazma ve Basma Atasözü Derlemeleri”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, (4), 175-225.
- COŞKUN, O. (2017), “Jaubert’in Grammaire Turke’si ile Şinasi ve Ebuzziyânın “Durûb-ı Emsal-i Osmaniyye’sinde” Bulunan Atasözlerimize Bakış”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, Bahar, 2016(13), 47-124.
- DİLÂÇAR, A. (1971), “1612’de Avrupâda Yayımlanan İlk Türkçe Gramerinin Özellikleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1970, 197-210.
- DURMUŞ, O. (2017), “Türkiye Türkçesinin Basılı İlk Atasözleri: H. Megiser’in *Paroemiologia Polyglottos* Adlı Eserinde Yer Alan Atasözleri”, *Vefatının 20. Yılı Münasebetiyle Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı* içinde (ss. 659-678). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı.
- EKİNCİ, M. U. (2013), “Franz von Dombay’ın (1758-1810) Türkçe Atasözleri ve Deyimler Derlemesi”, *Türkbilig*, 2013(25), 55-74.
- GALLOTTA, A. (1980). “Latin Harfleri İle Yazılmış Bir Kaç Osmanlı Atasözü”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (XXIV-XXV), 235-249.
- HARMAN, Ö. F. (1988), “Ahd-i Atik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- HAZAI, G. (1982), “Eine türkische Sprichwortsammlung in Lateinschrift”, *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata* içinde (ss. 263-277). Napoli: Istituto Universitario Orientale.
- HRABSKIUS, J. (1655), *Proverbia quaedam Arabica, Persica, & Turcica: In Gratiam Praedictarum Linguarum Cultorum Edita*, Witteberg: Wilhelm Finckelius.
- İZBUDAK, V. (1936), *Atalar Sözü*, İstanbul: TDK.
- MEGİSERO, H. (1605), *Paroemiologia Polyglottos: hoc est: Proverbia et Sententiae complurium linguarum. Ex Sacris Videlicet Hebraeorum fontibus, atq; ex optimis ac probatiffimis quibusq; Graecae & Latinae linguae scriptoribus*,

defumtae, & in Locos Communes digestae: & cum Italarum, Hispanorum, Gallorum, Germanorum, Belgarum, Sclavonum, Arabum, Turcarum denique aliarumq; Nationum sententiofis Proverbiis collatae, Lipsiae (Leipzig): Sumtibus Henningis Grosii.

_____ (1606), *Paroemiologia Polyglottos: hoc est: Proverbia et Sententiae complurium linguarum. Ex Sacris Videlicet Hebraeorum fontibus, atq; ex optimis ac probatiffimis quibusq; Graecae & Latinae linguae scriptoribus, defumtae, & in Locos Communes digestae: & cum Italarum, Hispanorum, Gallorum, Germanorum, Belgarum, Sclavonum, Arabum, Turcarum denique aliarumq; Nationum sententiofis Proverbiis collatae, Lipsiae (Leipzig): Sumtibus Henningis Grosii.*

_____ (1612), *Institutionum Linguae Turcicae Libri Quator, Leipzig.*

MIEDER, W. (2009), *International Bibliography of Paremiology and Phraseology* (C. 1-2), Berlin: De Gruyter.

OY, A. (1972), *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

PLASKOWICKA-RYMKIEWICZ, S. (1965), "Etat des recherches concernant la parémiographie et la parémiologie turques", *Rocznik Orientalistyczny*, 28(2), 59-74.

SIEMIENIEC-GOŁAŚ, E. (2010), "Turkish Proverbs in A Grammar of the Turkish Language by Thomas Vaughan (1709)", E. Mańczak-Wohlfeld ve B. Podolak (Ed.), *Studies on the Turkic World. A Festschrift for Professor St. Stachowski on the Occasion of His 80th Birthday* içinde (ss. 121-129). Krakow: Jagiellonian University Press.

STEIN, H. (1984), "Eine Türkische Sprichwortsammlung des 17. Jahrhunderts", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum*, 38(1-2), 55-104.

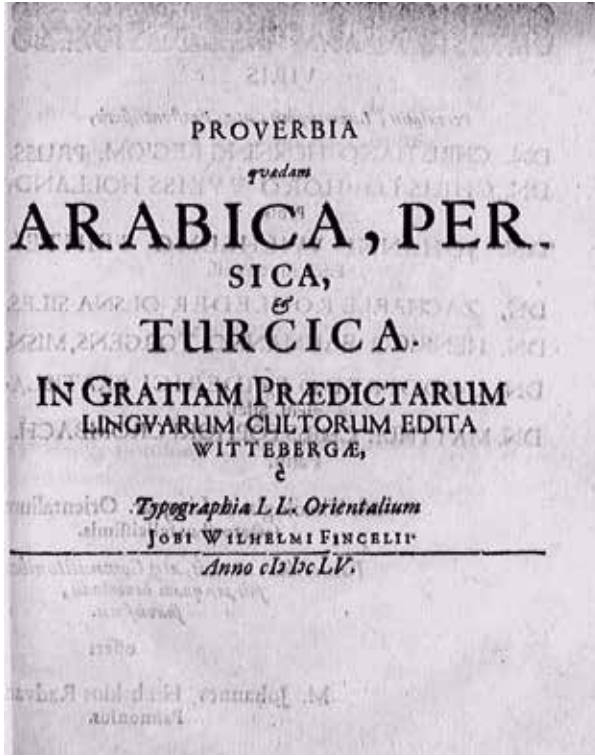
_____ (2000), "17. Yüzyıla Ait Bir Türk Atasözü Koleksiyonu", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 263-292.

YILMAZ, Y. - DEMİRCİ, O. (2016), "Preindl'in Grammaire Turque'ünde Türk Atasözleri", *Turkish Studies*, 11(20), 25-40.

İnternet Sayfası

<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/h/h08908.htm> (Erişim tarihi: 20.11.2017)

Proverbia quaedam Arabica, Persica, & Turcica adlı eserin kapak sayfası